

BEVEZETÉS

LONDON, 1945. JÚLIUS 27.

Mindenütt nyomorgattatunk, de meg nem szorítottatunk; kétségkedünk, de nem esünk kétségbe; üldöztetünk, de el nem hagyatunk; tiportatunk, de el nem veszünk; mindenkor testünkben hordozzuk az Úr Jézus halálát, hogy a Jézusnak élete is látható legyen a mi testünkben. Mert mi, akik élünk, mindenkor halálra adatunk a Jézusért, hogy a Jézus élete is látható legyen a mi balandó testünkben. Azért a halál mibennünk munkálkodik, az élet pedig tibennetek.

2KORINTHUS 4:8–12

Vége újra béke honolt Európában. Ismerős arca, amely nemrég még rémisztő, gonosz grimaszba torzult, most megint kisimult, nemes és üde vonásokat öltött. Évekbe telik még, mire feldolgozzák, amin keresztülment. Mintha valami rettenetesen elhúzódó ördögűzésen esett volna át, ami mindent kifacsart belőle. Legvégül kiverték a démoni légiókat – ha tiltakozó sikollyal is, távozniuk kellett.

Két hónapja ért véget a háború. A zsarnok önkezével vetett véget életének egy szürke bunkerben, tönkrezúzott fővárosa alatt. A szövetségesek deklarálták győzelmüket.

Nagy-Britannia élete lassan-lassan az újraépítkezés feladatához érkezett. Aztán, mintegy végszóra, beköszöntött a nyár. Hat éve ez volt az első békés nyár. Mégis, valami folyton arra emlékeztetett, hogy ami történt, nem

álom, nem egy szörnyű rémálom. Ezek az emlékek ugyanolyan borzalmak voltak, mint bármi, ami korábban történt, gyakran még borzalmasabbak. A nyár elején ismertté váltak a haláltáborok, mérhetetlen gaztetteikkel együtt, amelyeket a nácik rövid életű birodalmuk pokoli előretolt állásain követtek el áldozataikkal.

Keringtek ilyen hírek a háború alatt is, most azonban a valóságot fényképek, híradó-összeállítások és személyes beszámolók igazolták. A bizonyítékok azoktól a katonáktól származtak, akik a táborokat áprilisban, a harc utolsó napjaiban szabadították fel. A szörnyűségek feneketlen mélysége eddig nem volt köztudott, és minden képzeletet felülmúlt – már-már túllépve a határt, amit a háborúban kimerült ország nyilvánossága elviselhetett. Minden egyes feltárt, émelyítő részlet újra és újra megerősítette a németek elleni gyűlöletet. A közvéleményt teljesen felkavarta, látva a gonoszságok gonoszságát.

A háború elején még nem azonosították a németeket a nácikkal, elismerve, hogy nem minden német náci. De – minthogy a két nemzet között folytatódott az összecsapás, és mind több angol apa, fiú és testvér vesztette életét – egyre nehezebb volt efféle különbséget tenni, míg végül a kettő már egyre ment. Winston Churchill miniszterelnök felismerte: a britek harci kedvét táplálnia kell, ezért a gyors győzelem érdekében, hogy a szakadatlan rémálom mielőbb véget érjen, a németeket és a nácikat a gyűlölt ellenség egyazon táborába sorolta.

Amikor Hitler és a nácik vereségét szorgalmazó németek kapcsolatba léptek Churchill-lel és a brit kormányzattal – bízva abban, hogy segítséget kapnak a közös ellenség belülről történő legyőzéséhez, valamint annak reményében, hogy megüzenhetik a világnak: sok német a Birodalom csapdájában is ugyanúgy érez, mint ők –, goromba visszautasításban volt részük. Senkit sem érdekelt az ajánlatuk; már túl késő volt. Azonban ezek a németek nem vehettek részt ekkora gonoszságban, és arra törekedtek, hogy a megfelelő időben különbékét kössenek. A háborús erőfeszítések sikeréért Churchill mégis fenntartotta a vélelmet, miszerint nincs jó német. Még az a mondás is járta, hogy a jó német – ha erre a kifejezésre netán szükség volt – a halott német. A háború poklában hiányoztak a finom árnyalatok.

De a háborúnak már vége. És bár fény derült a Harmadik Birodalom teljes és kimondhatatlan gonoszságára, az érem másik oldalának is láthatóvá kellett válnia. Békeidőben a gondolkodás helyreállításához hozzátartozik ama képesség visszaszerzése is, hogy az ember a háborúból ne csak a feketét és a fehéret lássa: meg kell tudni különböztetni árnyalatokat, tónusokat és színeket.

Így hát ma, a Szentháromság-templomban, a londoni Brompton Roadon egyesek számára különös és érthetetlen istentiszteletet tartottak. Sokan mások egyenesen visszataszítónak és felkavarónak találták, főképp azok, akik szeretteiket veszítették el a háborúban. A brit földön tartott és a BBC által is közvetített gyászszertartáson egy német férfiről emlékeztek meg, aki három hónappal ezelőtt halt meg. A haláleset híre olyan lassan szüremlett át a háború ködén és törmelékén, hogy barátai és családja csak most szereztek tudomást róla; a legtöbben még mindig nem tudnak semmiről. Itt, Londonban azon kevesek gyűltek össze, akikhez eljutott a hír.

A padsorokban ült egy hölgy, a német férfi harminckilenc éves ikertestvére, félig zsidó férjével és két lányával. Még a háború előtt titokban hagyták el Németországot, az éj leple alatt hajtottak át a svájci határon. A törvénszegő menekülés megszervezésében az elhunyt is részt vett – habár ez jelentéktelen mozzanat a nemzetiszocialista ortodoxiával való szembenállásában –, és abban is segített nekik, hogy gyökeret verjenek Londonban, ahol letelepedtek.

A férfi számos kiváló személyiséget is barátjának tudhatott, közöttük Chichester püspökét, George Bellt. Az istentiszteletet Bell szervezte meg, hiszen ismerte és szerette a férfit, akiről megemlékeztek. A püspök még évekkal a háború előtt találkozott vele, amikor mindketten ökumenikus erőfeszítésekkel igyekeztek Európa országait a náci tervek veszélyeire inteni, majd zsidókat próbáltak menteni, és végül megkísérelték felhívni a brit kormány figyelmét a német ellenállásról szóló hírekre. Csupán néhány órával a flossenbürgi koncentrációs táborban történt kivégzése előtt a férfi búcsúzóul ehhez a püspökhöz szólt. Üzenetét egy vele raboskodó brit tisztre bízta azon a vasárnapon; miután megtartotta élete utolsó istentiszteletét, és utoljára ígét hirdetett. A tisztet kiszabadították, aki egész Európán keresztül magával vitte a német férfi utolsó szavait és halálhírét.

Túl a Csatornán, túl Franciaországon, és Németországnak is a túlfelén, Berlin charlottenburgi kerületében, a Marienburger Allee 43. számú háromszintes házban egy idősebb házaspár ült a rádió mellett. A maga idejében a feleség nyolc gyermeknek adott életet: négy fiúnak és négy leánynak. A második fiút még az első világháborúban megölték, emiatt a fiatal anya egy teljes évig képtelen volt ellátni feladatait. Huszonhét évvel később a második háború még két fiát ragadta el tőle. A férj Németország legkiválóbb pszichiáttere volt. Mindketten kezdettől szemben álltak Hitlerrel, és büszkék voltak fiaikra és vőikre, akik részt vettek az ellene szervezett összeesküvésben. Valamennyien

tisztában voltak a veszéllyel. Ám a háború befejezése után a hírek a két fiúról csak lassan érkeztek Berlinbe. Egy hónapja jutott tudomásukra harmadik fiuk, Klaus halála. A legfiatalabbról, Dietrichről viszont nem hallottak semmit. Valaki azt állította, hogy életben látta őt. Majd az egyik szomszéd közölte velük: holnap a BBC gyászszeretartást közvetít. Dietrichért tartják.

A megadott időpontban az idős házaspár bekapcsolta a rádiót. Hamarosan bejelentették: az istentiszteleten az ő gyermekükről emlékeznek meg. Így értesültek elvesztéséről.

Amennyire lesújtotta a szülőket a jó ember, az ő fiuk halálhíre, annyira érezte sok angol is ennek súlyát: a halott német jó ember volt. Így a világ kezdett újra megbékélni önmagával.

A férfi, aki meghalt, nősülni szándékozott, és már megtörtént az eljegyzés. Lelkipásztor és teológus volt. Azért végezték ki, mert részt vett a Hitler ellen tervezett merényletben.

Ez az ő története.

1. FEJEZET

CSALÁD ÉS GYERMEKKOR

Dietrich Bonhoeffer életének normáit őseinek gazdag világa hagyta rá örökségül. Ez ruházta fel őt az ítélőképesség és viselkedés olyan bizonyosságával, amely nem szerezhető meg egyetlen nemzedék alatt. Olyan családban nőtt fel, ahol hittek abban, hogy a tanulás lényege nem a formális képzésben áll, hanem abban a mélyen gyökerező elkötelezettségben, hogy megőrizzen egy nagyszerű történelmi örökséget és intellektuális tradíciót.

EBERHARD BETHGE

1 896 telén, mielőtt a fent említett idősebb házaspár megismerte egymást, meghívták őket egy „nyílt estre” Oscar Meyer fizikus házába. „Ott találkoztam egy csinos, kék szemű ifjú hölgygel – írja Karl Bonhoeffer évekkel később –, akit olyan szabad és természetes légkör vett körül, arckifejezése pedig olyan nyíltságot és önbizalmat sugárzott, hogy amint belépett a terembe, azonnal foglyul ejtett. Szinte misztikus erővel rögzült elmémbe a pillanat emléke, amikor először láttam meg jövődőlbeli feleségemet.”¹

Karl Bonhoeffer három évvel korábban költözött Breslauba – ma Wrocław városa ez Lengyelországban –, hogy Carl Wernicke, a nemzetközi hírv pszichiáter professzor asszisztenseként dolgozzon. Itteni élete klinikai munkából állt, azonkívül összejárt néhány tübingeni barátjával, ugyanis e bűbajos egyetemvárosban nőtt fel. De az emlékezetes téli este után élete drámai fordulatot vett. Többek között azonnal korcsolyázni kezdett reggelenként a helyi csatornák

jegén, abban a reményben, hogy újra találkozik az elragadó kék szemű lánnyal. Találkoztak is gyakran. Az ifjú hölgy, Paula von Hase tanítónő volt. 1898. március 5-én házasodtak össze, csupán három héttel a vőlegény harmincadik születésnapja előtt. A menyasszony huszonkét éves volt.

Mindketten – a doktor és a tanítónő – kitűnő háttérrel rendelkeztek. Paula szülei és családja közeli kapcsolatban álltak a császári udvarral Potsdamban. Nagynénje, Pauline III. Frigyes feleségének, Viktória koronahercegnőnek volt az udvarhölgye. Apja, Karl Alfred von Hase káplán volt a hadseregben, 1889-ben pedig II. Vilmos császár lelkesze lett, ám miután kritikával illette a császárt, amiért az egy farka kutyának nevezte a proletariátust, benyújtotta lemondását.²

Paula nagyapja, Karl August von Hase alakja kimagaslott a családban. Híres teológus volt Jénában, ahol hatvan éven át oktatott, s ahol a szobra ma is megtalálható. Az állást maga Goethe ajánlotta fel számára, aki akkor a weimari herceg minisztere volt. A nemzet nyolcvan esztendő kincse – aki éppen a *Faust* második részén dolgozott – személyesen fogadta. Karl August dogmatörténeti tankönyvét még a XX. században is használták a teológushallgatók. Élete vége felé a württembergi király nemesi címet adományozott neki, a weimari főherceg pedig örökletes nemesi címmel ruházta fel.

Anyai ágon Paula ősei művészek és zenészek voltak. Édesanyja, Clara von Hase (1851–1903), aki Kalckreuth grófnőjeként született, Liszt Ferentől vett zongoraleckéket, továbbá Clara Schumanntól is, a zeneszerző feleségétől. A zene és az éneklés szeretetét továbbörökítette leányára, így a Bonhoefferek életében mindkettő alapvető szerepet játszott. Clara apja, Stanislaus Kalckreuth gróf (1820–94) nagyívű alpesi tájképeiről ismert festőművész volt. Bár katonai arisztokratától és földbirtokos nemesektől származott, a gróf a Cauer szobrászcsaládba házasodott be, és a főherceg művészeti iskolájának igazgatója lett Weimarban. Fia, Leopold Kalckreuth gróf a festészetben apját is túlszárnyalta, a költői realizmus stílusában alkotott művei ma is országszerte ott függenek a német múzeumok falain. A von Hase grófok a kiváló társadalmi állású és intellektusú Yorck von Wartenburg családdal is kapcsolatban álltak, sok időt töltöttek a társaságukban. Hans Ludwig Yorck von Wartenburg* gróf filozófus volt; Wilhelm Dilthey-vel folytatott híres levelezésével fejlődött ki az a hermeneutikai történelemfilozófia, amely Martin Heidegger is befolyásolta.

* Unokája, Peter Yorck von Wartenburg (1904–44) Claus von Stauffenberg ezredes unokatestvére volt. Ő is kulcsszerepet játszott az 1944. július 20-i Hitler elleni merényletben.